

[Proceedings of the 1st Conference, ASBMH], Edited by Nick Giannoukakis.
ISBN X-XX-XXXXX-X Copyright © 2008 European Art Center, Attica,
Greece

Proceedings of the 1st International Conference of the American Society of
Byzantine Music and Hymnology

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΔΙΕΘΝΕΣ
ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΥ
ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΥΜΝΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΑΕΑΝΕΑ, ΑΤΤΙΚΑ, GREECE
September 10-15, 2007

ΠΑΙΑΝΙΑ, ΑΤΤΙΚΗ, ΕΛΛΑΣ
10-15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ, 2007

Οἱ ἀποκείμενοι στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ αὐτόγραφοι κώδικες τοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλου- σιαδηνοῦ

ὑπὸ Δημητρίου Κων. Μπαλαγεώργου

Προοίμιο

Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης στὸ θεοβάδιστο ὄρος Σινᾶ δὲν ξεχωρίζει μόνον ὡς τὸ μοναδικὸ γιὰ ὁλόκληρο τὸν χριστιανικὸ κόσμο μοναστηριακὸ κέντρο μὲ ἀδιάκοπη πνευματικὴ ζωὴ δεκαπέντε αἰώνων, ἀλλὰ καὶ ὡς κέντρο πολιτισμοῦ καὶ παιδείας. Οἱ σιναῖτες μοναχοὶ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ μοναστηριοῦ (περίπου στὰ μέσα τοῦ στ' αἰ.) μέχρι καὶ τὶς μέρες μας, εἶναι πρόσωπα ποὺ ἐπιζητοῦν τὴν ἡσυχία, τὴν ἀπομόνωση καὶ τὴν ἀγιότητα, ἀλλὰ καὶ «σάλπιγγες θεωρίας καὶ πράξεως, πολιτισμοῦ καὶ παιδείας»¹. Ἐπόμενο, λοιπόν, εἶναι τὸ σημαντικὸ αὐτὸ πνευματικὸ ἴδρυμα μὲ τὴν μεγάλη πολιτισμικὴ καὶ πολιτιστικὴ δύναμη, νὰ διαθέτει ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του² ἴσως τὴν σπουδαιότερη μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη τοῦ κόσμου, ἢ ὅποια διέσωσε σὲ χειρόγραφα βιβλία κείμενα ἑλληνόγλωσσα καὶ ξενόγλωσσα, τόσο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὅσο καὶ τῆς κοσμικῆς σοφίας. Ἀνάμεσα στὰ ποικίλου περιεχομένου χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης ξεχωρίζει ἡ συλλογὴ τετρακοσίων περίπου μουσικῶν χειρογράφων μὲ παντοδαπὴ προέλευση, ἢ ὅποια σχηματίσθηκε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν λειτουργικῶν καὶ ψαλτικῶν ἀναγκῶν τῶν μοναχῶν καὶ πλουτίσθηκε ἀπὸ δωρεὰς μοναχῶν ποὺ κληροδότησαν στὴ μονὴ τῆς μετανοίας τους τὶς προσωπικὲς συλλογὲς κωδίκων, ἀπὸ ἀφιερῶματα κληρικῶν καὶ λαϊκῶν προσκυνητῶν καὶ ἀπὸ ἀγορὲς χειρογράφων.

Τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης καλύπτουν ὅλες τὶς περιόδους τῆς σημειογραφίας, μαρτυρώντας τὴν παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῶν ψαλτικῶν πραγμάτων ἀπὸ τοὺς σιναῖτες μοναχοὺς καὶ ἀνήκουν καὶ στοὺς τρεῖς βασικοὺς τύπους μουσικῶν βιβλίων (Εἰρμολόγιο- Στιχηράριο- Παπαδική), ἀλλὰ καὶ στὰ κλαδικὰ εἶδη αὐτῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, τὴν αὔξηση τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν βασικῶν τύπων βιβλίων, τὶς νέες μουσικὲς ἐπεξεργασίες καὶ τὴν αὔξηση τῆς μελοποιητικῆς παραγωγῆς

τῆς μεταβυζαντινῆς ψαλτικῆς παράδοσης ἀπὸ σπουδαίους ἐπώνυμους μουσικούς. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ προῆλθαν ἀπὸ τὴ γραφίδα γνωστῶν καὶ ἐξαίρετων μελοποιῶν καὶ ἄλλα ὀφείλονται στὸ μεράκι καὶ τὴν κωδικοφιλικὴ διάθεση ἀγνώστων, ἀπλῶν ἀντιγραφῶν κωδίκων· ὅλα ὅμως εἶναι ἔργα μοναδικὰ καὶ πολύτιμα καὶ ἀντικαθρεφτίζουν τὴν ἱστορία καὶ τὴ λαμπρότητα τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.

Στὸν πολυπληθὴ σύλλογο τῶν ἐπωνύμων ἀντιγραφῶν τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν χειρογράφων ἀνήκει καὶ μία σημαντικὴ πνευματικὴ προσωπικότητα, ὁ πολὺ γνωστὸς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἱκανὸ θεωρητικὸ καὶ συνθέτη καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους βιβλιογράφους τῆς ἐποχῆς του.

Στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ θησαυρίζονται οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς αὐτογράφους μουσικοὺς κώδικές του. Ὁρισμένοι ἐξ αὐτῶν (Σινᾶ 1234 καὶ Σινᾶ 1251), γνωστοὶ στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα, ἀποτελέσαν ἀντικείμενο μελετῶν ἀπὸ ξένους μουσικολόγους καὶ μελετητές³, καὶ ἄλλοι, ἄγνωστοι μέχρι σήμερα, ταυτίσθηκαν καὶ ἀποδόθηκαν στὴ γραφίδα του μέσα ἀπὸ τὴν λεπτομερὴ σπουδὴ τῶν κωδίκων, ποὺ πραγματοποιεῖται στὰ πλαίσια τῆς ἀναλυτικῆς καταλογογραφήσεως τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν χειρογράφων, ἔργο ποὺ ἔχει ἀναλάβει ὁ ὑποσημειούμενος καὶ ἡ κ. Φλώρα Κρητικοῦ. Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν κωδίκων καὶ ἡ ἐκθεση μιᾶς σειρᾶς στοιχείων - μουσικολογικῶν καὶ κωδικολογικῶν - ποὺ τεκμηριώνουν τὴν ἀπόδοση αὐτῶν στὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνὸ ἢ μᾶς βάζουν σὲ ὑπόνοιες ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ γραφέας, συνιστᾷ τὸ θέμα τῆς ἀνακοινώσεώς μου. Θεωρῶ, ὡστόσο, χρήσιμο, νὰ παρᾶσχω μὲ συντομία λίγες ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ μουσικοῦ, ποὺ θὰ λειτουργήσουν συμπληρωματικὰ στὰ ὅσα θὰ κατατεθοῦν ὑστερώτερα.

Βιοεργογραφία Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ⁴

Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς ζεῖ καὶ ἀκμάζει κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. Γεννήθηκε στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα, τὸ σημερινὸ Ἡράκλειο, δέκα χρόνια περίπου πρὶν τὴ σύγκληση τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, δηλ. τὸ ἔτος 1429⁵. Τὸ ἐπώνυμο Πλουσιαδηνὸς εἶναι δηλωτικὸ τῆς

καταγωγῆς του ἀπὸ τὸ κοντινὸ στὸ Χάνδακα χωριὸ Πλουσιᾶς ἢ Προυσιᾶς. Ἀπὸ τὸ Χάνδακα πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια, διαμένοντας ἐκεῖ μέχρι τὴν ἄλωσή της στὰ 1453, ὅποτε καὶ ἐπέστρεψε στὴν ἐνετοκρατούμενη Κρήτη. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔλαβε πλήρη ἐκπαίδευση καὶ μόρφωση. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη ἀναμφίβολα γνώρισε ἀπὸ κοντὰ –ἀνδρὲς μαθήτευσε κιόλας– τὸν τελευταῖο λαμπαδάριο τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ κλήρου Μανουὴλ Χρυσάφη, ἐνῶ παράλληλα ἱκανοποιοῦσε τὸν κωδικοφιλικὸ του ζήλο στὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῆς Βασιλεύουσας, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦσαν μὲ ἔμπειρους καλλιγράφους καὶ ἀντιγραφεῖς, μὲ ἀποτέλεσμα κι ὁ ἴδιος νὰ καταστεῖ ἐπιδέξιος καὶ συστηματικὸς ἀντιγραφέας χειρογράφων.

Ἀπὸ τὴ νεαρή του ἡλικία συστρατεύθηκε μὲ τοὺς ἀνθενωτικούς, ὑπεραμυνόμενος τῆς ὀρθοδόξου κανονικῆς παραδόσεως καὶ καταδικάζοντας κάθε ἐνωτικὴ ἀπόπειρα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Μελετώντας ὅμως τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας ἄλλαξε πεποιθήσεις καὶ ἔγινε θερμότατος ὑπέρμαχος τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν ὁποία ὑπερασπίσθηκε μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Στὰ 1455 ἦταν ἤδη ἱερέας, συμμετέχοντας ἡγετικὰ στὴν κίνηση δώδεκα κρητῶν φιλοκαθολικῶν ἱερέων νὰ γεφυρώσουν τὴ θρησκευτικὴ ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὡς ἐκπρόσωπος τῶν δώδεκα ἱερέων, ταξιδεύει μέσα στὴ δεκαετία 1460-70 στὴν Ἰταλία, προκειμένου νὰ αἰτηθεῖ οἰκονομικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸ κράτος τῆς Βενετίας καὶ τὸν πάπα, λόγῳ τῶν διώξεων ποὺ τοὺς ἀσκοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀνθενωτικούς κρηῖτες καὶ τῆς ἀποβολῆς τους ἀπὸ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ Χάνδακα. Ἀρωγὸς στὸν ἀγῶνα τῶν κρητῶν ἱερέων στάθηκε ὁ Ἕλληνας καρδινάλιος Βησσαρίων –μετέπειτα καθολικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως– ποὺ μεσολάβησε στὸν πάπα Πίο τὸν Β' γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσης στὰ προβλήματα αὐτῶν. Ἡ γνωριμία τοῦ Ἰωάννη μὲ τὸν Βησσαρίωνα ἐξελίχθηκε σὲ φιλία, ἡ ὁποία ἐπισφραγίσθηκε μὲ τὴν χορήγηση στὸν Πλουσιαδηνὸ τοῦ τίτλου τοῦ ἀρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν στὸ περιώνυμο νησι τῆς Κρήτης, καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἐκλογή του στὴ θέση τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακα. Στὰ 1492 ἐκλέγεται ἀπὸ τὴν ἐνετικὴ σύγκλητο ἐπίσκοπος Μεθώνης μὲ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ. Ἡ ἔναρξη τοῦ δευτέρου τουρκοενετικοῦ πολέμου (1499-1501) τὸν βρίσκει στὴ Μεθώνη. Οἱ σφοδρὲς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Μεθώνης εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πτώση τῆς πόλεως τὸν Αὐγουστο τοῦ 1500. Ἡ κατάληψή της συνοδεύθηκε ἀπὸ λεηλασίες καὶ σφαγές. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ θύματα ἦταν καὶ ὁ ἐπίσκοπός της, ὁ Ἰωάννης - Ἰωσήφ Πλουσιαδηνός.

Ὁ Πλουσιαδηνὸς διαδραμάτισε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐν γένει ζητήματα τῆς ἐνετοκρατούμενης Κρήτης κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15' αἰ. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του πάλεψε γιὰ τὶς ἰδέες του, οἱ ὁποῖες ἀποτυπώνονται στὰ λογοτεχνικοῦ τύπου ἔργα του (Ἑρμηνεία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου..., Διάλεξις γενομένη μεταξὺ εὐλαβοῦς τινος..., Ἀπολογία εἰς τὸ γραμματίον κυρ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ...), στὶς ὁμιλίες του -μιά μάλιστα γραμμένη σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους- καὶ τὶς ἐγκύκλιες πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακα ἐπιστολές. Στὸν τομέα τῆς μουσικῆς διακρίθηκε ὡς δάσκαλος καὶ ὡς μελοποιός. Ὑπῆρξε ἰκανὸς θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς, κάτι ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς μεθόδους ἐκμάθησιν τῆς Ψαλτικῆς, τὶς ὁποῖες παρέδωσε καὶ ἀποτελοῦν κωδικοποίηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης τῆς ἐποχῆς του⁶. Τὸ μελουργικὸ τοῦ ἔργο εἶναι σημαντικό. Στὸ ὄνομά του σώζονται μελοποιημένοι στίχοι ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δοξολογία, μελοποίηση τοῦ ἀμώμου, τοῦ πολυελέου *Δοῦλοι, Κύριον*, οἱ οἱκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου (Σινᾶ 1575), μέλη τοῦ Στιχηραρίου, τοῦ Μαθηματαρίου, θεοτοκία τῆς Ὁκτωήχου, σταυροθεοτοκία, τέσσερα χερουβικά σὲ ἦχο γ', δ', πλ. α' καὶ πλ. δ' (Σινᾶ 1440, Ἰβήρων 961, Φιλοθέου 133), θεοτοκία ψαλλόμενα «εἰς τὸ ἐξαίρετως» καὶ κατὰ τὴν διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου καὶ τὰ κοινωνικὰ *Αἰνεῖτε τὸν Κύριον* καὶ *Ὁ ἑωρακὼς ἐμέ*, γραμμένα κατὰ διπλοῦν μέλος. Σπουδαιότατη πτυχή τῆς καλλιτεχνικῆς παρουσίας τοῦ Πλουσιαδηνοῦ στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, ἀποτελεῖ τὸ ὕμνογραφικὸ τοῦ ἔργο. Ἐγράψε δύο κανόνες (κανὼν τῆς ὀγδόης Συνόδου τῆς ἐν Φλωρεντία γενομένης καὶ κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Θωμᾶν τὸν Ἀγχίνουν), σταυροθεοτοκία (Σινᾶ 1440, φ. 361v) καὶ διάφορα θεοτοκία σὲ δεκαπεντασύλλαβους κυρίως στίχους (Κουτλουμουσίου 448), μελοποιημένα ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Οἱ ἀποκείμενοι στὴ σιναῖτικὴ βιβλιοθήκη αὐτόγραφοι κώδικες τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ

Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς ἀνέπτυξε ἔντονη κωδικογραφικὴ δραστηριότητα ποὺ προσγράφεται στὴν ἔγνοια του γιὰ διάδοση καὶ ἐπιβολὴ καὶ στὴν Κρήτη τῆς ψαλτικῆς παράδοσης, ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε μέσα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ καλοφωνία τοῦ 15' αἰ. Ὡς αὐτόγραφοι μουσικοὶ κώδικες του θεωρήθηκαν στὸ παρελθὸν καὶ ἀπὸ διαφόρους ἐπιστήμονες ἀρκετά, βεβαιωμένα καὶ ἀμφισβητούμενα, χειρό-

γραφα· ή λεπτομερής όμως σπουδή των σιναϊτικῶν μουσικῶν βιβλίων βοήθησε στον έντοπισμό και άλλων, που δέν του είχαν έως τώρα άποδοθεί. Όλοι οί μουσικοί κώδικες, πλην εκείνου που βρίσκεται στη μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους με αριθμό 570⁷, άπόκείνται στη βιβλιοθήκη της μονής της άγ. Αϊκατερίνης στο Όρος Σινᾶ, όπου θησαυρίζεται άλλωστε και ο μεγαλύτερος αριθμός χειρογράφων της κρητικής ψαλτικής παράδοσης. Τα προερχόμενα από την γραφίδα του Πλουσιαδηνού μουσικά αυτά χειρόγραφα πιθανολογείται ότι παραχωρήθηκαν από τον ίδιο στην έκκλησία του Χριστού Κεφαλα που ανήκε στο σιναϊτικό μετόχι της άγ. Αϊκατερίνης του Χάνδακα, όταν ο Ιωάννης έχοντας χάσει το παλαιό όφφίκιο του πρωτοπαπᾶ, ύποχρεώθηκε σε παραχωρήσεις από δικαιοδοσίες του στην Κρήτη - μεταξύ αυτών και από την ιδιοκτησία της έκκλησίας του Χριστού Κεφαλα στο Χάνδακα (1481)- παραίτηση που συνοδεύθηκε από προσφορά ή έγκατάλειψη της περιουσίας του ως έγγύηση, άρα και των αυτογράφων του βιβλίων που μάλλον είχε συγκεντρώσει εκεί⁸. Ο θησαυρισμός όλων αυτών των χειρογράφων -του Πλουσιαδηνού, αλλά και των άλλων κρητών κωδικογράφων- στη βιβλιοθήκη της άγ. Αϊκατερίνης του Όρους Σινᾶ, όφείλεται στη συμφωνία που έγινε κατά την παράδοση του Χάνδακα στους Τούρκους (έτος 1669) και ή όποία προέβλεπε να πάρουν οί κρητες τα κειμήλια και ό,τι άλλο επιθυμούσαν και να άποχωρήσουν. Η μονή του Σινᾶ είχε το γνωστό μετόχι της άγ. Αϊκατερίνης στο Χάνδακα και οί μοναχοί που διακονούσαν εκεί έστειλαν ή μετέφεραν οί ίδιοι τα κρητικά μουσικά χειρόγραφα στην μονή του Όρους Σινᾶ προς φύλαξη.

Είναι ώρα όμως να βγάλουμε από την άφάνεια τον χειρόγραφο αυτό θησαυρό, να περιεργαστούμε τις σταχώσεις του, να τον φυλλομετρήσουμε, να γνωρίσουμε το περιεχόμενό του, να έντοπίσουμε τις γραφολογικές ή άλλου είδους όμοιότητες, να ρίξουμε πάνω του φως για να διακρίνουμε τα σχέδια-ύδατογραφήματα του χαρτιού του, ώστε να μπορέσουμε ασφαλέστερα να τον ταυτίσουμε, να τον χρονολογήσουμε και να τον άποκαλύψουμε στην φιλόμουση και κωδικόφιλη αυτή σύναξη. Η εξέταση των κωδίκων και ή έκθεση των στοιχείων που τεκμηριώνουν την άπόδοσή των στον Πλουσιαδηνό ή μᾶς κάνουν να τον ύποπτευόμαστε ως γραφέα αυτών, θα γίνει σε δύο στάδια· α. με την παρουσίαση του βεβαιωμένου αυτογράφου του κώδικα και β. με την φανέρωση των άμφισβητούμενων χειρογράφων του.

α. Τὸ βεβαιωμένο αὐτόγραφο τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ - κώδικας Σινᾶ 1234

Τὸ μόνο μέχρι τώρα ἀδιαμφισβήτητα αὐτόγραφο τοῦ Πλουσιαδηνοῦ εἶναι ὁ κώδικας Σινᾶ 1234, ἓνα Μαθηματάριο ἢ Καλοφωνικὸ Στιχηράριο ποὺ περιέχει τὰ καλοφωνικὰ στιχηρὰ καὶ τοὺς ἀναγραμματοισμούς αὐτῶν «τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἰνδίκτου»⁹ μέχρι τῆς λα' Αὐγούστου. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 444ν φανερώνει τὴν ταυτότητα τοῦ γραφέως καὶ κτήτορός του καὶ παρέχει σαφεῖς τοποχρονολογικὲς εἰδήσεις διὰ τῶν ἐξῆς: «+Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου / ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, καὶ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος / Κρήτης, ἔτι γε μὴν καὶ ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν ἔτει τῷ ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ α^ω υ^ω ξθ^ω / Ἰνδικτιῶνος γ^{ης}, ἐν Βενεταίαις. Ὅσοι οὖν τῆς / βίβλου ἐντεύξησθε, εὐχεσθε πρὸς Κύριον ὑπὲρ / ἡμῶν, καὶ τῶν ἄλλων ὧν ἔχει ἐντὸς ἑνεκεν, καὶ τῶν / ἰδίως ἡμῶν πονημάτων./ Δόξα τῷ Θεῷ τῷ δόντι τέλος» [εἰκ. 1]. Στὸν κώδικα στεγάζονται συνθέσεις τῶν Κουκουζέλη, Γλυκύ, Κορώνη, Κλαδᾶ, Ἡθικοῦ, Βασιλικοῦ, Καμπάνη, Ἀνεώτη, Σιγηροῦ, Χρυσάφη, Μπούνη τοῦ Ἀλυάτη, Λάσκαρη, Μαγουλᾶ κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ πολλὲς συνθέσεις καὶ ποιήματα τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ καὶ τοῦ πατρὸς του Γεωργίου.

Ὁ κώδικας εἶναι γραμμένος μὲ ἐπιμέλεια καὶ φιλοκαλία. Ἡ γραφὴ εἶναι ἔντεχνη, ὁμοιόμορφη, σταθερὴ, ἐμπείρου καὶ ἀσκημένου βιβλιογράφου. Τὰ ἐπίτιτλα κοσμήματα καλλιτεχνικά· κάποια, παραλληλόγραμμα μὲ φυτόσχημο διάκοσμο ἢ ἀπολήξεις ἀνθέων στὰ ἄκρα καὶ ἄλλα, λιτά, χωρὶς καλλιτεχνικὲς ἀξιώσεις. Τὰ ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα ἀπλὰ καὶ καλαίσθητα, ὁμοιόμορφα ἐπαναλαμβανόμενα [εἰκ. 2]. Πιθανότατα νὰ εἶναι ὁ πλουσιότερος σὲ εἰκονογράφηση μουσικὸς κώδικας ποὺ ὑπάρχει, καθὼς περιέχει 24 κομψότατες, πολύχρωμες μικρογραφίες -πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁλόφυλλες- ποὺ ἀποδίδουν μὲ ζωντάνια σκηνὲς ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ μὲ νατουραλιστικὲς ἐκφράσεις τὶς μορφὲς τῶν ἀγίων, καὶ οἱ ὁποῖες δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα χειρόγραφα.

Ὁ γραφέας στὰ περιθώρια πολλῶν φύλλων καὶ δίπλα στοὺς τίτλους, σχηματίζει τὸ μονόγραμμα τοῦ συνθέτη τοῦ μέλους ποὺ ἀκολουθεῖ (συνήθως τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη, σπανιότερα τοῦ Ξένου Κορώνη), ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ σημεία δίνει διάφορες διασαφήσεις ἢ πλη-

ροφορίες, αποκαλύπτοντας έναν ώριμο μελοποιό που γνώριζε καλά την τέχνη του μελίζειν, αλλά και τα ψαλτικά πράγματα. Οί ακόλουθες αναγραφές επιβεβαιώνουν του λόγου το ασφαλές:

- φ. 88r· «πολλὰ οὖν οὗτος [Μαν. Ἀργυρὸς] τολμηρὸς προσεγγίσαι, ἔνθα ὁ Κουκουζέλης συντέθεικε· ἵνα δὲ πάντες ὁρῶσι τὴν αὐθάδειαν αὐτοῦ, ἐκακωπίσθῃ προσγέγραπται»
- φ. 265v· «καὶ ἔσω νενανῶ καὶ ἔξω τρίτον»
- φ. 289v· «οὗτος ὁ ἀναγραμματισμός, αὐφθορόν, μονόπνους ἐποιήθη»
- φ. 292r· «Τοῦτο γράφεται παρὰ τῶν διδασκάλων ἀναγραμματισμός»
- φ. 315v· «ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, οὗτος βέλτιστος ἢ ὁ ἄλλος»
- φ. 415v· «τοῦτον τὸν ἀναποδισμόν ἐποίησεν ὁ μαῖστωρ, γενηθεὶς μοναχὸς ὃς μετωνομάσθῃ Ἰωαννίκιος μοναχός»
- φ. 420v· «Οὗτός ἐστιν ἐκ τῶν θαυμαστῶν ἀναγραμματισμῶν τοῦ Κουκουζέλη»
- φ. 445r· «Τοῦτο δύναται ψάλλεσθαι καὶ Ὁκτωβρίῳ κστ^η... Τοῦτο γέγονεν ἐν Ρώμῃ».

Τὰ φύλλα τοῦ κώδικα φέρουν καὶ ὑδατόσημα, τὰ ὅποια ὡς γνωστόν εἶναι χρήσιμα στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ στὴν κωδικολογία «γιατὶ μᾶς βοηθοῦν νὰ καθορίζουμε τὴ χρονολογία τῶν χειρογράφων ποὺ δὲν ξέρουμε πότε γράφτηκαν»¹⁰. Στὴν περίπτωσι τοῦ κώδικα Σινᾶ 1234 γνωρίζουμε τὸ ἀκριβὲς ἔτος συντάξεώς του ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, ὅμως ἂν ταυτίσουμε τὰ ὑδατόσημα ποὺ διακρίνονται στὰ φύλλα του καὶ ἐξακριβώσουμε τὴν χρονολογία τῆς πρώτης ἐμφάνισής των, μποροῦμε μετὰ πάσης βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ χρῆσι τοῦ χαρτιοῦ ποὺ ἐμφανίζει τὰ σχέδια αὐτὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν γραφέα μέσα στὴν πενταετία 1465-1470. Τὰ ὑδατόσημα τοῦ κώδικα Σινᾶ 1234 παριστάνουν καπέλο (chapeau) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3387 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet καὶ ἡ πρώτη του ἐμφάνισι χρονολογεῖται στὰ 1464 στὴ Βενετία (ἐπίσης Florence ἔτος 1465, Sienne 1465-69 καὶ Florence 1469-75) καὶ στήλῃ (colonne) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 4412 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet καὶ χρονολογεῖται στὰ 1465 (Sienne)¹¹.

Ἐνα τελευταῖο στοιχεῖο ποὺ χρῆζει ὑπομνηματισμοῦ, καθότι θὰ ἀποτελεῖ σημεῖο σύγκρισις μὲ τοὺς ὑπολοίπους κώδικες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Πλουσιαδηνό, εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς βιβλιοδεσίας τοῦ κώδικα κι ἀκόμα περισσότερο ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ προέλευσή

της. Ἡ στάχωση τοῦ κώδικα Σινᾶ 1234 εἶναι ἐξαιρετικῆς τέχνης, μὲ δέρμα καστανοῦ χρώματος καὶ διακοσμητικὸ θέμα τὸν φτερωτὸ δράκοντα σὲ τριγωνικὸ πλαίσιο, ποὺ ἔγινε στὸ κρητικὸ βιβλιοδετικὸ ἐργαστήριον τοῦ γνωστοῦ ἀντιγραφέα, συγγραφέα καὶ ἐμπόρου βιβλίων τῆς ἐποχῆς Μιχαήλ Ἀποστόλη¹² [εἰκ. 3]. Στὴν ξακρισμένη λεία ἐπιφάνεια τῶν τριῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ κώδικα διακρίνονται ἑπτὰ κύκλοι μὲ ἀπολήξεις ἀνθέων, ἐντὸς τῶν ὁποίων σβησμένη ἐπιγραφή, ποὺ πιθανὸν νὰ ἀνέγραφε τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ἢ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

β. Ἀμφισβητούμενοι κώδικες τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ

Κώδικας Σινᾶ 1251 Ἀκολουθώντας τὴν ταξινομικὴ ἀρίθμηση τῆς σιναιτικῆς βιβλιοθήκης βρίσκουμε τὸν κώδικα Σινᾶ 1251, ὁ ὁποῖος παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἀποκαλύπτει μέσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του ἢ κάποια σημειώματα τὸν γραφέα του, εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας προῖον τῆς γραφίδας τοῦ Πλουσιαδηνοῦ. Καὶ ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι Μαθηματάριον, τὸ ὁποῖο βάσει τοῦ περιεχομένου του μποροῦμε νὰ τὸ χωρίσουμε σὲ τρεῖς ἐνότητες· α. (φφ. 2r-276v) Μαθηματάριον τῶν ἐορτῶν τοῦ Μηνολογίου ἀπὸ α' Σεπτεμβρίου μέχρι λα' Αὐγούστου μὲ καλοφωνικὰ στιχηρὰ καὶ ἀναγραμματισμοὺς αὐτῶν, ποιήματα διαφόρων βυζαντινῶν μελοποιῶν (Κουκουζέλη, Κλαδᾶ, Ἡθικοῦ, Γλυκύ, Μανουργᾶ, Ἀβασιώτη, Βαρθολομαίου μοναχοῦ, Γερμανοῦ μοναχοῦ, Θεοδώρου Δαλασσινοῦ, Ἀνδρέα Σιγηροῦ, Κορώνη, Ἀνεώτη, Νικολάου Καλλίστου, Χρυσάφη κ.ἄ.) β. (φφ. 280r-378r) Μαθηματάριον «τοῦ ὅλου χρόνου, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον ἕως ὅλον τὸν Αὐγουστον, ποίημα τοῦ διδασκάλου καὶ μακαριωτάτου κυρ Μανουήλ τοῦ Χρυσάφη τοῦ νέου λαμπαδαρίου»¹³ καὶ γ. (φφ. 380r-440v) «Στιχηρὰ καλοφωνικὰ ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου καὶ καταλήγοντα μέχρι τῶν ἀγίων Πάντων, ποιηθέντα παρὰ διαφόρων ποιητῶν». Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς πρώτης, στοιχεῖο ποὺ ἀναμφίβολα φανερῶνει ἢ σειρὰ τῶν τετραδίων καὶ οἱ ἐνδείξεις ἀριθμήσεως αὐτῶν, ποὺ ἔχουν ὡς ἐξῆς: στὴν πρώτη ἐνότητα ὁ γραφέας ἀριθμεῖ α'-λε' τετράδια καὶ συνεχίζει τὴν ἀρίθμηση, μετρώντας ἄλλα ὀκτὼ τετράδια -λοσ'-μγ'- στὴν τρίτη ἐνότητα. Ἡ δεύτερη ἐνότητα φέρει δική της, ξεχωριστὴ ἀρίθμηση α'-ιγ' τετραδίων.

Ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη ἐνότητα τοῦ χειρογράφου γράφτηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ πιθανότατα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὑδατογραφήματα¹⁴, πρὶν ἀπὸ τὴν σύνταξη τοῦ κώδικα Σινᾶ 1234. Στις δύο αὐτὲς ἐνότητες ὁ Πλουσιαδηνὸς δὲν ἀνθολογεῖ δικές του συνθέσεις, οὔτε προ-

βαίνει σὲ μελικοὺς ἢ ἱστορικοὺς σχολιασμοὺς καὶ παρατηρήσεις παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ διαβάζουμε στὸν σιναΐτικὸ κώδικα 1234, ἐνδείξεις ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν νὰ συμπεράνουμε ὅτι γράφτηκαν στὴν πρώτη του νεότητα. Ἡ δεύτερη ἐνότητα γράφτηκε πολὺ ἀργότερα. Τὰ ὑδατόσημα ποὺ ἀνιχνεύθηκαν στὰ φύλλα της καὶ παριστάνουν χέρι (main) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 10713 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Grasse 1485 - Genes 1488/89) καὶ ζυγαριὰ (balance) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2590 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Nordlingen 1491- Venice 1496) τὸ ἀποδεικνύουν. Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω προκύπτει ἀβίαστα ὅτι ἡ δεύτερη ἐνότητα εἶναι παρέμβλητη καὶ συσταχώθηκε κατόπιν ἐπιθυμίας καὶ ζητήσεως τοῦ ἰδίου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ μὲ τὰ ἄλλα δύο τμήματα.

Συγκρίνοντας τώρα τὸν κώδικα Σινᾶ 1251 μὲ τὸ βεβαιωμένο αὐτόγραφο τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, τὸν κώδικα 1234, παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα:

α. καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ἡ γραφὴ εἶναι ἐπιμελημένη, καλαίσθητη καὶ καλλιγραφικὴ. Τὰ σημάδια εἶναι μικρόσχημα καὶ ἰσοπαχή. Τὰ ἐπίτιτλα κοσμήματα μικρὰ καὶ λιτά, ἐνίοτε μὲ ἀπολήξεις ἀνθέων. Τὰ πρωτογράμματα σχεδιασμένα πανομοιότυπα [εἰκ. 4]

β. οἱ ἐνδείξεις ἀριθμήσεως τῶν τετραδίων εἶναι ὁμοιες

γ. ἀνθολογοῦνται τὰ ἴδια, σχεδόν, μέλη καὶ μὲ τὴν ἴδια σειρὰ

δ. στίς ὥες πολλῶν φύλλων ἰχνογραφεῖται τὸ μονόγραμμα τῶν μελοποιῶν, ἀντὶ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματός των στοὺς τίτλους

ε. πολλὲς ἐπιγραφές εἶναι ἴδιες, ἄλλες μὲ μικρὲς παραλλαγές

στ. ἡ ἐξαιρετικὴ τέχνης βιβλιοδεσία ἔγινε στὸ κρητικὸ ἐργαστήριο τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη [εἰκ. 5]. Στὰ πλευρικὰ πάχη τῶν βιβλίων κύκλοι, διακοσμημένοι μὲ ἔγχρωμα σχέδια καὶ κλαδωτὲς ἀπολήξεις [εἰκ. 6].

Κώδικας Σινᾶ 1252 Ὡς ἀμφισβητούμενο αὐτόγραφο τοῦ Πλουσιαδηνοῦ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἓνα σημαντικότερο χειρόγραφο, ὁ σιναΐτικὸς κώδικας 1252, τὸ ἀρχαιότερο Κρατηματάριο. Τὴν ἀμφισβήτηση προκαλεῖ ἡ ταύτιση τῶν ὑδατοσήμων ποὺ ἐντοπίσθηκαν καὶ ἡ ἐξακρίβωση τῆς χρονολογίας τῆς πρώτης ἐμφάνισής τους, δεδομένα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ χρησιμοποιηθὲν χαρτὶ παρήχθη κάποιες χρονιὲς μέσα στίς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τοῦ 15 αἰ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Πλουσιαδηνὸς δὲν εἶχε ἀκόμα γεννηθεῖ¹⁵ [εἰκ. 7,8,9]. Ἀντιθέτως, τὴν ὑποψία ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη ιδιόγραφο τοῦ Πλουσιαδηνοῦ κινεῖ ἡ ἐπιμελημένη, καθα-

ρη καὶ ἔντεχνη γραφή, ὁ γραφικὸς χαρακτήρας (σημάδια μικρόσχημα καὶ ἰσοπαχή, γράμματα ὀρθία), τὰ κομψὰ καὶ μὲ κλαδωτὲς ἀποφύσεις πρωτογράμματα, οἱ βραχυγραφίαι τῶν μαρτυριῶν τῶν ἡχῶν [εἰκ. 10,11], οἱ ἐνδείξεις ἀριθμήσεως τετραδίων, οἱ πολλὲς διασαφητικές σημειώσεις στὰ περιθώρια τῶν φύλλων καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ βιβλιοδεσία κρητικῆς προέλευσης, ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (διακρίνεται ὁ φτερωτὸς δράκοντας σὲ τριγωνικὸ πλαίσιο καὶ τὸ στρογγυλὸ μοτίβο μὲ τὸ κεφαλαῖο γράμμα Μ) [εἰκ. 12].

Κώδικας Σινᾶ 1253 Ἡ ἐξ αὐτοψίας μελέτη τῶν σιναιτικῶν μουσικῶν κωδίκων μᾶς ἔφερε μπροστὰ σ' ἓνα ἀκόμη ἀμφισβητούμενο ιδιόγραφο βιβλίον τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, τὸ ὁποῖο μέσα ἀπὸ τὴν παραβολὴ πρὸς τὰ ὑπόλοιπα μαρτυρημένα αὐτόγραφα του, εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὸν ὁμηγερέμας κωδικογράφον. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Σινᾶ 1253 ποὺ στὰ φύλλα τοῦ ἀνθολογεῖ καλοφωνικὰ στιχηρὰ ὅλων τῶν ἑορτῶν τοῦ Μηναίου ἀπὸ α' Σεπτεμβρίου μέχρι κθ' Αὐγούστου, ποιήματα τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη. Ἐνδιάμεσα παρεμβάλλονται καὶ λίγες συνθέσεις τῶν Ἰωάννου Κουκουζέλη (φ. 48r), Πιπηνίου τοῦ λαοσυνάκτου τῆς ἀγ. Σοφίας (φ. 49v), Δαβὶδ μοναχοῦ τοῦ Ραιδεστηνοῦ (φ. 77r), Νικηφόρου Ἡθικοῦ (φ. 100v), Ἰωάννου Κλαδᾶ (φ. 155r) καὶ Γρηγορίου Μπούνη (φ. 167v).

Ὡς στοιχεῖα ἀποδόσεώς του στὸν Πλουσιαδηνὸ εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

- τὸ περιεχόμενό του, τὸ ὁποῖο δύναται νὰ συνδυαστεῖ ἐν πολλοῖς μὲ τὴν προμνημονευθεῖσα β' ἐνότητα τοῦ κώδικα Σινᾶ 1251
- ἡ φρασεολογία ἀρκετῶν τίτλων, ποὺ εἶναι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀκριβῶς ἴδια (Σινᾶ 1253, φ. 13v – Σινᾶ 1251, φ. 289v· Σινᾶ 1253, φ. 15r – Σινᾶ 1251, φ. 290v· Σινᾶ 1253, φ. 16v – Σινᾶ 1251, φ. 291v· Σινᾶ 1253, φ. 55r – Σινᾶ 1251, φ. 311r· Σινᾶ 1253, φ. 212r – Σινᾶ 1251, φ. 365v κ.ἄ.)
- ἡ ἐπιμελημένη καὶ εὐανάγνωστη γραφὴ [εἰκ. 13,14]
- ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γράφονται οἱ συντομογραφίαι κάποιων λέξεων, π.χ. στιχηρόν, ποίημα, ἕτερον κ.ἄ., ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὰ βεβαιωμένα αὐτόγραφα Μαθηματάριά του [εἰκ. 15]
- τὰ ὠραῖσμένα μὲ κλαδωτὲς ἀπολήξεις ἐρυθρόχροα πρωτογράμματα
- ἡ ὀρθογραφία πολλῶν λέξεων

- ή διακόσμηση με ἔγχρωμα σχέδια καὶ κυκλικά σχήματα τῶν τριῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ βιβλίου, πού εἶναι ὅμοια με ἐκείνες τῶν ἄλλων κωδίκων
- τὰ ὑδατογραφήματα πού παριστάνουν: α. ζυγαριά (balance) πού ταυτίζεται με τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2505 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Baviere 1471, Venise 1480) β. χέρι (main) πού ταυτίζεται με τὸ ὑπ' ἀριθμ. 10743 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Genes 1490/92, Genes 1493/94) καὶ γ. καπέλο (chapeau) πού ταυτίζεται με τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3401 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Bergame 1498, Udine 1498, Venise 1504) καὶ χρονολογούνται στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 15' αἱ.

Αὐτὸ πού ξεχωρίζει τὸν κώδικα Σινᾶ 1253 ἀπὸ τὰ ἄλλα, βεβαιωμένα ἢ μή, αὐτόγραφα τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείει τὸν συσχετισμὸ του με τὸν ἴδιο, ἀλλὰ μάλλον νὰ τὸν ἐνισχύει, εἶναι ἡ βιβλιοδεσία του. Πρόκειται γιὰ βιβλιοδεσία τοῦ τύπου *tacketed binding*, με περγαμηνὸ κάλυμμα, χωρὶς πινακίδες καὶ δυτικά -μικρὰ σὲ ὄγκο- κεφαλάρια, πού ἔγινε ἀναμφίβολα στὴ Βενετία [εἰκ. 16]. Ἄν προχωρήσουμε λίγο τὸν συλλογισμό μας καὶ συνδυάσουμε τὴν βενετσιάνικη βιβλιοδεσία τοῦ χειρογράφου με τὴν διακόσμηση τοῦ πάχους τῶν φύλλων του πού εἶναι χαρακτηριστικὴ κρητικοῦ ἐργαστηρίου, βρισκόμαστε στὰ ἴχνη ἐνὸς γραφέα πού κινεῖται στίς δύο αὐτὲς περιοχὲς στὰ τέλη τοῦ 15' αἱ. καὶ ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν μουσικώτατο ἐπίσκοπο Μεθώνης, πού μοίραζε τὸ χρόνο του μεταξὺ Χάνδακα, Μεθώνης καὶ Βενετίας¹⁶.

Κώδικας Σινᾶ 1255 Ἕνα ἀκόμη χειρόγραφο πού ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ἀμφισβητούμενων αὐτογράφων του καὶ δὲν ἔχει ἔως σήμερα ἀναφερθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, εἶναι ὁ κώδικας Σινᾶ 1255. Πρόκειται γιὰ σύμμεικτο κώδικα, στὰ φύλλα τοῦ ὁποῖου ἀνθολογοῦνται καλοφωνικὰ στιχηρὰ τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη (Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου), τὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ τὰ ἀνατολικά τῆς Ὀκτωήχου με τὰ ὁμόηχα κεκραγάρια (Ἀναστασιματάριο) καὶ κάποιες ἀπὸ τίς εὐφραδέστερες συνθέσεις τοῦ Στιχηραρίου (ἀπὸ ἡ' Σεπτεμβρίου ἕως κθ' Αὐγούστου) σὲ μέλος τῶν Κορώνη, Κουκουζέλη, Καμπάνη, Κλαδᾶ καὶ Ἡθικοῦ (Ἀνθολόγιο Στιχηραρίου).

Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας, ἡ διακόσμηση καὶ ἡ βιβλιοδεσία συνηγοροῦν, με κάποια ἐπιφύλαξη ὅμως, ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλουσιαδηνοῦ ὡς γραφέα τοῦ βιβλίου [εἰκ. 17,18]. Ἡ ἀνίχνευση τῶν ὑδατοσήμων ἔρχεται νὰ ἄρει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπιφύλαξη αὐτή, ὅχι τόσο ἐπειδὴ τὸ χαρτὶ πού ἐμφανίζει τὰ σχέδια αὐτὰ παράγεται στὰ

χρόνια τῆς δράσης τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ὅσο ἐξαιτίας τοῦ ἐντοπισμοῦ τριῶν ἐξ αὐτῶν καὶ στὸν ἀναμφίβολα ιδιόγραφο κώδικά του, τὸν Σινᾶ 1251. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὰ ὑδατόσημα ποὺ παριστάνουν ζυγαριὰ (balance) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2590 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Nordlingen 1491, Venise 1496, Venise 1499) [εἰκ. 19], χέρι (main) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 10713 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Grasse 1485, Genes 1488/89) καὶ κεφαλὴ βοῦς (tete de boeuf) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 14724 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Brescia 1453) [εἰκ. 20].

Κώδικας Σινᾶ 1312 Ἄλλο ἓνα χειρόγραφο στὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐξέτασής του ἀναγνωρίσθηκε ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, εἶναι ὁ σιναϊτικὸς κώδικας 1312. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ στεγάζονται μέλη τῆς Παπαδικῆς καὶ ἐκλεκτικῶς τὰ εὐφραδέστερα μαθήματα τῶν μεγάλων ἐορτῶν (Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου). Ὁ κώδικας βρίσκεται σὲ κάκιστη κατάσταση· εἶναι ἀκέφαλος καὶ κολοβός, ἢ στάχυσή του κατεστραμμένη, σώζεται μόνον ἡ ὑφασμάτινη ἐνίσχυση τῆς ράχης, ὅπου συνδέονται τὰ ἐναπομείναντα τεύχη τοῦ βιβλίου. Ἡ ἔλλειψη κωδικογραφικοῦ ἢ ἄλλου σημειώματος ποὺ θὰ παρῆχε χρονολογικὲς ἐνδείξεις, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσουμε τὰ ὑδατόσημα ποὺ εἶναι ἀποτυπωμένα στὰ φύλλα του γιὰ νὰ τὸν χρονολογήσουμε. Ἡ ἀνίχνευση ἐνὸς ὑδατοσήμου ποὺ παριστάνει ψαλίδι (cisaieux) καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3668 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet, ὑπαγορεύει τὴν ἐγχρόνισή του μετὰ τὸ 1454 (Rome 1454, Rome 1456-60, Perouse 1458, Naples 1459).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γραφή, τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφο συγκεντρώνει καὶ ἄλλες προϋποθέσεις, προκειμένου νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὸν Πλουσιαδηνό· ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴν ἰχνογράφηση τῶν ἐπίτιτλων κοσμημάτων, τὸ σχεδιασμὸ τῶν πρωτογραμμάτων, τὴ σημείωση τῶν μαρτυριῶν τῶν ἤχων, τὶς ἐνδείξεις ἀριθμήσεως τῶν τετραδίων, τὴ συντομογράφηση λέξεων (π.χ. στιχηρόν, ἕτερον, κυροῦ κ.ἄ.), τὶς σημειώσεις στὰ περιθώρια τῶν φύλλων (φφ. 56v, 57v, 130v) [εἰκ. 21]. Ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ οἱ ἀκόλουθες ἐνδείξεις, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κάνουμε κάποιους συσχετισμοὺς καὶ οἱ ὁποῖοι οὐδόλως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐλάσσονος σημασίας:

- ἡ ἀνθολόγησις ἐνὸς φράγγικου μέλους (φ. 18r)
- ἡ ἀνθολόγησις πολλῶν μελῶν τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη (φφ. 67v, 69v, 80v κ.ἄ.)¹⁷
- ἡ ἀναφορὰ στὸν Μανουὴλ Χρυσάφη ὡς μαῖστορα καὶ νέο Κουκουζέλη (φ. 6r «Πρόλογος ὃς λέγεται ἰσοφωνία· κυροῦ Μα-

νουήλ λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη καὶ μαῖστορος, τοῦ ἀληθῶς Χρυσάφη καὶ νέου Κουκουζέλη...»).

Ἄφησα γιὰ τὸ τέλος τὸ πιὸ ἰσχυρὸ στοιχεῖο ποὺ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴν ἐπιτόπια μελέτη τοῦ κώδικα καὶ τὸ ὁποῖο ὑπαγορεύει χωρὶς ἄλλο τὴν ἀπόδοση τῆς πατρότητάς του στὸν Πλουσιαδηνό. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ γραφέα τοῦ βιβλίου στὸ πλευρικὸ πάχος τοῦ κώδικα. Ἡ ἐπιγραφή ΜΟΥΣΙΚΟΝ ΙΩΑΝ////////ΟΥ ////////// μολονότι διακρίνεται μὲ δυσκολία, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ μελάνη κατέστη ἐξίτηλη, δὲν ἀφήνει καμμία ἀμφισβήτηση γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα. Ὁ ἀξιόλογος μελετητὴς τῆς βιβλιοδεσίας Κων. Χούλης σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «Πάνω στὴν ξακρισμένη λεία ἐπιφάνεια γραφόταν ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου ἢ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, σπανίως μάλιστα τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τοῦ βιβλίου»¹⁸.

Κώδικας Σινᾶ 1462 Στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνας καὶ τῆς συγκέντρωσης τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὸν Β' τόμο τοῦ καταλόγου ἀναλυτικῆς περιγραφῆς τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν χειρογράφων ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ τρέχοντος ἔτους, ἐντοπίσθηκε ἓνας ἀκόμη κώδικας, ὁ Σινᾶ 1462, στὸν ὁποῖο παρατηροῦνται πολλὰ ἀπὸ τὰ προεξηγμένα στοιχεῖα (γραφή, ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα, συντομογραφίες λέξεων, σημειώματα στὰ περιθώρια, ὑδατόσημα) ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ Πλουσιαδηνοῦ ὡς πιθανοῦ γραφέα τοῦ κώδικα [εἰκ. 22,23,24]. Ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ἀριθμήσεως τῶν τετραδίων διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τεύχη (Ἀνθολογία - Καλοφωνικὸ Στιχηράριο) τοῦ ἰδίου γραφέα, ποὺ σταχώθηκαν μαζί. Τὸ στοιχεῖο ὅμως ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ πιὸ κοντὰ στὰ ἴχνη τοῦ γραφέα εἶναι ἓνα ὑδατογράφημα¹⁹ ποὺ παριστάνει τὸ ἴδιο σχέδιο καμπάνας (cloche) - ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3984 σχέδιο τοῦ Ch. Briquet- μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐντοπίσθηκε καὶ σὲ χαρτὶ τοῦ κώδικα Σινᾶ 1251.

Κώδικες Σινᾶ 1547 καὶ 1584 Δυὸ τελευταῖα χειρόγραφα, οἱ κώδικες Σινᾶ 1547 καὶ 1584, θεωρήθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν Δανὸ ἐρευνητὴ Bjarne Schartau ὡς αὐτόγραφα τοῦ σπουδαίου κωδικογράφου Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ²⁰, θέση ποὺ ἀποδέχεται καὶ ὁ ὑποσημειούμενος μετὰ καὶ τὴν αὐτοψία τῶν χειρογράφων. Ἡ ἀναγραφή στὸ φ. 60r τοῦ κώδικα Σινᾶ 1547 ἀποτελεῖ τρανὴ ἀπόδειξη καὶ γνωστοποιεῖ ἔμμεσα τὸν γραφέα τοῦ βιβλίου: «τὰ τῆς ὀκτωήχου θεοτοκία, τὰ ἰστ' ἐποίησεν ἐξ αὐτῶν ὁ λαμπαδάριος δέκα· ἐξ δὲ οὐχ εὐρίσκονται καὶ ἐποιήσαμεν ἡμεῖς· τὰ παραλειπόμενα τοῦ λαμπαδαρίου· [ἦχος] τρίτος Ἀσπόρως ἐκ θείου πνεύματος». Ἡ ἴδια ἐπιγραφή μὲ μικρὲς ἀλλαγὰς στὴ φρασεο-

λογία καὶ τὴν προσθήκη τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλουσιαδηνοῦ ἀπαντᾷ καὶ στὸν βεβαιωμένο αὐτόγραφο κώδικά του, τὸν Διονυσίου 570²¹.

Ἡ λεπτομερὴς μελέτη καὶ τὸ ἰδιαίτερα προσεκτικὸ ξεφύλλισμα τοῦ χειρογράφου, φανέρωσαν ἓνα ἐπιπρόσθετο στοιχεῖο, ἄγνωστο μέχρι σήμερα, ποὺ ἐνισχύει σημαντικὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ χειρογράφου στὸν Πλουσιαδηνό. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφή «Ἰωσήφ ἐπισκόπου Μεθώνης» ποὺ ἀναγινώσκεται στὸ πάνω περιθώριο τοῦ φ. 1r [εἰκ. 25]. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, γραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ κωδικογράφου μὲ ἐρυθρὰ μελάνη, διαβάζεται μὲ δυσκολία, τόσο διότι ἡ μελάνη κατέστη ἐξίτηλη, ὅσο καὶ ἐπειδὴ τὸ περιθώριο κόπηκε ἀρκετὰ -σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα τῶν λέξεων- κατὰ τὴν βιβλιοδεσία καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχή γιὰ νὰ ἐντοπισθεῖ. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου ἀναγινωσκόμενο «Ἰωσήφ ἐπισκόπου Μεθώνης» δηλοποιεῖ μετὰ βεβαιότητος τὸν γραφέα καὶ τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιγραφή τῆς ἀνθολογημένης στὸ φ. 1r συνθέσεως, διότι τὰ σχετικὰ μ' αὐτὴ στοιχεῖα (εἶδος συνθέσεως, ἑορτὴ κατὰ τὴν ὁποία ψάλλεται καὶ ὄνομα μελουργοῦ) γνωστοποιοῦνται ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή. Ἄν δέ, προσθέσουμε στὰ ἀνωτέρω καὶ τὴν ἀνίχνευση ἑνὸς ὕδατοσήμου ποὺ παριστάνει ζυγαριὰ (balance) καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2591 ὕδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Venise 1496), τότε ὁ συσχετισμὸς τοῦ χειρογράφου μὲ τὸν Πλουσιαδηνὸ καθίσταται βέβαιος καὶ ἀσφαλής. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ κώδικας Σινᾶ 1547 εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ κωδικογράφου Πλουσιαδηνοῦ, γραμμένος στὰ χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του στὴ μητρόπολη τῆς Μεθώνης.

Ὁ σιναϊτικὸς 1584 εἶναι ἓνα λαμπρὸ δείγμα Μαθηματαρίου, κτῆμα ἄλλοτε τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου Ὑαλινᾶ τοῦ σιναΐτου καὶ κρητὸς (α' μισὸ ιζ' αἰ.). Περιέχει συνθέσεις γνωστῶν (Κουκουζέλη, Κορώνη, Κλαδᾶ, Ἡθικοῦ, Γλυκέος, Χρυσάφη, Κοντοπετρῆ, Δοκειανοῦ κ.ἄ.) καὶ ἀγνώστων (Ἀβριαλῆ, Ψυρίτζας, Δοσιθέου ἀγιορείτου, Μερκουρίου λαοσυνάκτου, Σοφωνίου ἱερομονάχου τοῦ Καφᾶ) μελοποιῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Μεταξὺ τῶν μαθημάτων ξεχωρίζουν δύο συνθέσεις τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ (φφ. 356v, 359v), ἓνα ὕμνο γράφημα (φ. 85v) [εἰκ. 26] καὶ ὁ πρόλογος στὸ καλοφωνικὸ στιχηρὸ *Ἡρώδης ὁ παράνομος* (φ. 214r) τοῦ πατρὸς του Γεωργίου, ἀνθολογημένα καὶ στὸν βεβαιωμένο ιδιόγραφο κώδικά του, τὸν Σινᾶ 1234²².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο σαφῶς μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὸν ὁμοιοειδῆ κώδικα Σινᾶ 1234, ὁ γραφικὸς χαρακτήρας, ἡ ἐπιμελημένη γραφή, τὰ ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα [εἰκ. 27], ἡ μικρογραφία τοῦ ἁγ. Γεωργίου [εἰκ. 28], οἱ κενοὶ χώροι γιὰ μελλοντικὴ εἰκονογράφηση, τὸ δέσιμο τοῦ κώδικα στὸ κρητικὸ βιβλιοδετεῖο τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη -χαρακτηριστικὸ τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ φτερωτοῦ δράκοντα σὲ τριγωνικὸ πλαίσιο καὶ τὸ μονόγραμμα Μ σὲ κυκλικό- καὶ τὰ διακοσμητικὰ σχέδια στὰ πλευρικὰ πάχη, μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἀκόμη αὐτόγραφο τοῦ δραστήριου καὶ παραγωγικοῦ βιβλιογράφου Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ. Τὰ ὑδατόσημα ποὺ διακρίνονται²³, ἰδιαίτερα αὐτὸ ποὺ παριστάνει ψαλίδι (cisaeux) καὶ ταυτίζεται πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3663 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Florence 1447, Palermo 1453) [εἰκ. 29], ὑπαγορεύουν τὴν ἐγχρόνισή του πρὶν τὸ 1469, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο παρέδωσε τὸν κώδικα Σινᾶ 1234.

Ἐπίλογος

Τὰ μουσικὰ χειρόγραφα εἶναι μία ἀέναη πηγή, ποὺ ἐκχέει ἓνα πλουσιότατο ὑλικό, τὸ ὁποῖο ἐκπροσωπεῖ τὴν ψαλτικὴ παράδοση, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ μιὰ ὑπερχιλιετὴ διαδρομὴ, ἀποτυπωμένη στὰ μικρὰ ἢ μεγάλα, τὰ καλοφωνικὰ ἢ συνοπτικά, τὰ σύντομα ἢ ἀργὰ ἔργα τῆς γνήσιας Ψαλτικῆς Τέχνης. Μέσα τους κρύβουν ἓναν κόσμο ζωντανό, πλημμυρισμένο ἀπὸ ἤχους, κίνηση, λάμψη, μὲ ὑψηλὸ θρησκευτικὸ βίωμα καὶ βαθειὰ πνευματικότητα, μὲ καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία καὶ ὀξεία μουσικὴ ἀντίληψη. Ἡ κομψὴ γραφή, τὰ ὠραῖσμένα ἐπίτιπλα καὶ πρωτογράμματα, οἱ ἔμμετροι ἢ πεζοὶ κολοφῶνες, οἱ παντοῖες ἐνθυμήσεις, τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ποιήματα ἑκατοντάδων μελουργῶν, οἱ μικρογραφίες τὰ ἀναδεικνύουν μεταλλεῖα μουσικοῦ πλούτου. Μεγάλο μέρος τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς ἔχει μείνει ἀνερευνήτο, καλυπτόμενο ἀπὸ «τὴν ἀχλὺ τῆς ἀγνοίας... καὶ τῆς ἀνεπαρκείας ἢ σφαλερότητος τῶν βοηθημάτων»²⁴, μὲ συνέπεια ἡ τέχνη νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ ὕφος καὶ πολλὰ ἱστορικά, παλαιογραφικά, μελοποιητικὰ κ.ἄ. ζητήματα, νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἢ στὴν ἀγνοία ἢ στὴ σύγχυση.

Ἡ προσέγγιση τοῦ ὑλικοῦ ποὺ κρύβουν τὰ κιτρινισμένα καὶ φθαρμένα ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὴ συχνὴ χρῆση τους κα-

τὰ τὶς πολὺώρες προσευχὰς τῶν μοναχῶν μουσικὰ χειρόγραφα καὶ ἡ συστηματικὴ ἔρευνά του, συμβάλλει στὴν καθόλου μουσικολογικὴ γνῶση τοῦ ἑλληνικοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ προωθεῖ τὴ λύση πολλῶν ψαλτικῶν ζητημάτων ποὺ μένουν ἀδιερεύνητα καὶ σκοτεινά. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν γνώσεών μου μέσα ἀπὸ τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ ἔργο τῆς καταλογογραφήσεως τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν χειρογράφων καὶ ἡ ἐκμετάλλευσή αὐτῶν γιὰ τὴν διερεύνηση τοῦ θέματος ποὺ ἀνέπτυξα, μοῦ κανοναρχοῦν νὰ πῶ μαζὶ μὲ τὸν δάσκαλό μου κύρ Γρ. Θ. Στάθη, τὸν πρῶτον διδάξαντα τὸ καταλογογραφικὸ ἔργο, τὸ ἀκόλουθο· «Μέγα τὸ ὄφελος , πράγματι, καὶ πολὺ τὸ κέρδος διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Μουσικολογίας εἰς θέματα ἱστορίας , σημειογραφίας, θεωρίας, μελοποιίας, μορφολογίας» ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν μουσικῶν χειρογράφων. «Ἀφήνω τὰ ὅσα δύνανται νὰ καρπωθοῦν ἱστορικοὶ καὶ φιλόλογοι καὶ γλωσσολόγοι καὶ λαογράφοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες ἀπὸ τῶν παντοίων ἀναγραφῶν καὶ τῶν κολοφώνων καὶ ἀπὸ τῶν ποικίλων καὶ παντοειδῶν ἐνθυμήσεων τῶν χειρογράφων κωδίκων»²⁵ .

Υποσημειώσεις

1. Παν. Γ. Νικολοπούλου, Ἡ βιβλιοθήκη [τῆς Μονῆς Σινᾶ], Σινᾶ. *Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθῆναι 1990, σ. 349.

2. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανός, ὅπως σημειώνει ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος, ὅταν τελείωσε ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ μοναστηριοῦ, ἔστειλε πολλὰ δῶρα στοὺς μοναχοὺς, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ ἱκανὸ ἀριθμὸ χειρογράφων κωδίκων. Πρβλ. Kenneth W. Clark, *Exploring the Manuscripts of Sinai and Jerusalem*, Jerusalem 1953 [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸν *The Biblical archaeologist*, vol. XVI, no 2 (May 1953), pp. 22-43].

3. Βλ. B. Schartau, «A checklist of the settings of George and John Plousiadenos in the Kalophonic Sticherarion Sinai gr. 1234», *CIMAGL* 63, Copenhagen 1993, pp. 297-308 καὶ Cl. Adsua, «The Kalophonic Sticherarion Sinai gr. 1251», *CIMAGL* 65, Copenhagen 1995, pp. 15-58.

4. Ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ μοῦ ἔδωσε ὁ ἀγαπητός μου φίλος Ἀντ. Μποτονάκης, ὁ ὁποῖος ἐκπονεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ καθ. Γρ. Θ. Στάθου διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ θέμα τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πλουσιαδηνοῦ. Γιὰ τὴν παροχὴ τῶν πληροφοριῶν τὸν εὐχαριστῶ ὀλοκαρδίως. Ἡ βασικὴ ἐργασία γιὰ τὸν Πλουσιαδηνὸ εἶναι τοῦ Μ. Manoussakas, «Recherches sur la vie de Jean Plousiadenos (Joseph de Methone) (1429;-1500) », *REB* XVII, Paris 1959, pp. 28-51. Ἀκόμη βλ. D. Touliatos, «Ioannes Plousiadenos: The man, his music, and his musical treatise», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), pp. 77-91.

5. «... ἐν τῷ καιρῷ τῆς συνόδου ἡμεῖς βρέφη ὄντες, καὶ μήπω δέκα ἔτη ἔχοντες...» (*P.G.* 159, 1017B).

6. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνωστὴ «σοφωτάτη παραλλαγή» σημειώνονται καὶ οἱ ἑξῆς μέθοδοι: Ἐνταῦθα ἀρχόμεθα διδάξαι ὑμᾶς, ὦ μαθηταί, τὴν Παπαδικὴν Τέχνην καὶ ἐπιστήμην..., γνωστὴ ὡς «νουθεσία πρὸς μαθητάς» (Ξηροποτάμου 307, φ. 19r), *Μία καὶ μία καὶ ἄλλως μία καὶ μία...*, χαρακτηριζόμενη ὡς «πάνυ ὠφέλιμος» (Ξηροποτάμου 307, φ. 19v), ἡ ὀκτάηχη καὶ ἑντεχνη μέθοδος τῶν θέσεων *Τὸν πρῶτον τὸν λεγόμενον Κουκουμᾶν οὕτως ψάλλειν...* (Ξηροποτάμου 307, φ. 21v) καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς παραλλαγῆς τῶν κυρίων καὶ πλαγίων ἤχων *Μετὰ ταῦτα, ἔδοξε μοι καὶ κανόνιον τι μικρόν...* (Διονυσίου 570, φ. 119r).

7. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου βλ. στὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Γρ. Θ. Στάθου, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς- Ἁγιον Ὅρος*, τόμος Β', Ἀθῆναι 1976, σσ. 698-712.

8. Περισσότερα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ Ζαχ. Τσιρπανλῆ, «Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σσ. 1-28.

9. Σινᾶ 1234, φ. 1r.

10. Elp. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία*, Ἀθήνα 2004, σ. 40.

11. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu' en 1600*. Paris 1907 [ἀνατ. 1976]. Πρόκειται γιὰ ἓνα τετράτομο ἔργο, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται πάνω ἀπὸ δεκαέξι χιλιάδες σχέδια ὑδατοσήμων καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴ χαρτοποιία καὶ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ χαρτιοῦ.

12. Κατὰ τὸν Κων. Χούλη, *Ἡ βυζαντινὴ βιβλιοδεσία. Ἱστορία, τέχνη καὶ τεχνικὴ*, Ἀθήνα 1999, σ. 40 «πολλὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὸ Μετόχι τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ στὴν Κρήτη βιβλιοδετήθηκαν στὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἀποστόλη».

13. Σινᾶ 1251, φ. 280r. Στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐνότητα παρεμβάλλονται καὶ λίγες συνθέσεις τῶν Ἰωάννου Κλαδᾶ (φ. 334r), Γρηγορίου Μπούνη (φφ. 335r, 361r) καὶ Μάρκου μητροπολίτου Κορίνθου (φ. 353v).

14. Τὰ φύλλα τῶν ἐνοτήτων φέρουν ὑδατογραφήματα ποὺ παριστάνουν: α. ὄρη (monts) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 11911 ὑδατογράφημα τοῦ Ch. Briquet (Gurck, 1448), β. κεφαλὴ βοῦς (tete de boeuf) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 14722 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Venise 1448, Brescia 1443) ἢ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 14724 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Brescia 1453), γ. καμπάνα (cloche) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3984 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Udine 1435, Venice 1436-37, Fabriano 1444, Palerme 1437-68;).

15. Τὰ ἀνιχνευθέντα ὑδατόσημα παριστάνουν: α. ζυγαριὰ (balance) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2399 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Venise 1409-15), β. δρεπάνι (huchet) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 7690 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Coll 1427) καὶ γ. ἐλάφι (cerf) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3289 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Pise 1370, Arras 1378) ἢ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3295 (Montbrison 1392, Forez 1401-03).

16. Γνωρίζουμε ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἐνωτικοῦ ἱερέα Γεωργίου Γρηγοροπούλου ὅτι ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς κατὰ τὰ ἔτη 1497-98 βρισκόταν στὴ Βενετία (M. Manoussakas, ὅπ. π., p. 48).

17. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Λάσκαρη τὸν Πηγονίτη γνωρίζουμε, χάρις στὰ βενετικὰ ἔγγραφα μιᾶς δικογραφίας, ὅτι ἐστάλη ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη γιὰ νὰ στηρίξει τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τῶν κρητῶν. Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἰωάννης Κλαδᾶς ὁ λαμπαδάριος (γύρω στὸ 1400)», στὸ *Πρόγραμμα Μεγάλου Μουσικῆς Ἀθηνῶν – περίοδος 1994-1995. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Βυζαντινοὶ Μελοῦργοι*, [Ἀθήνα 1994], σ. 48.

18. Κων. Χούλη, ὅπ. π., σ. 30.

19. Ἐντοπίσθηκαν δύο ἀκόμη ὑδατόσημα ποὺ παριστάνουν: α. δρεπάνι (huchet) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 7686 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Naples 1414-35, Venice 1426-34, Florence 1427-35, Pise 1430) καὶ β. ὄρη (monts) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 11697 ὑδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Bale 1431, St. Gall 1431, Golmar 1434).

20. B. Schartau, Observations on the transmission of the oeuvre of Joannes (and Georgios) Plousiadenos, ἀνακοίνωση στὸ μουσικολογικὸ συμπόσιο Tradition and Innovation in Late and Post Byzantine Chant (Hernen Castle, The Netherlands, 7-10 April 2005)· ὑπὸ δημοσίευση στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου.

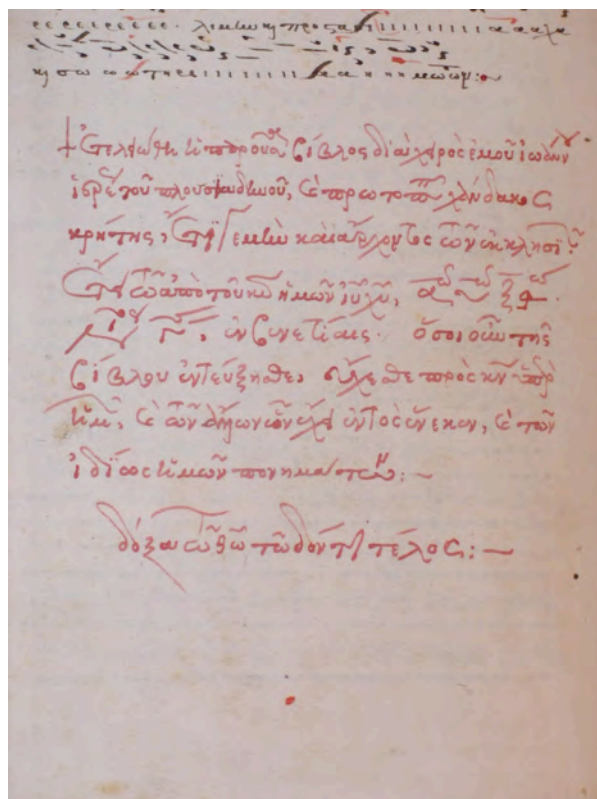
21. Διον. 570, φ. 205v· «Ἐκ τῶν θεοτοκίων τῆς Ὀκτωήχου, ἃ ἐποίησε μέρος ὁ θαυμαστός λαμπαδάριος, μέρος δ' ἄλλοι τινὲς ἐποίησαν· ἐπειδὴ οὐχ εὐρίσκονται πάντα τοῦ λαμπαδαρίου, ἐποίησα οὖν καὶ γὰρ ταῦτα (φ. 206r) τὰ ἐπίλοιπα ἐκ τῶν ἱστ' θεοτοκίων· ποίημα Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ».

22. Σινᾶ 1234, φφ. 71r, 195v, 309v.

23. Διακρίνονται ἐπίσης ὕδατόσημα ποὺ παριστάνουν: ζυγαριά (balance) ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2472 ὕδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Venise 1464) καὶ τὸ κεφαλαῖο γράμμα R μὲ ἀπόληξη σὲ σταυρὸ ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 8941 ὕδατόσημο τοῦ Ch. Briquet (Palerme 1467, Naples 1470).

24. Γρ. Θ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1975, σ. κγ'.

25. Γρ. Θ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος*, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1993, σσ. κε', κη'.

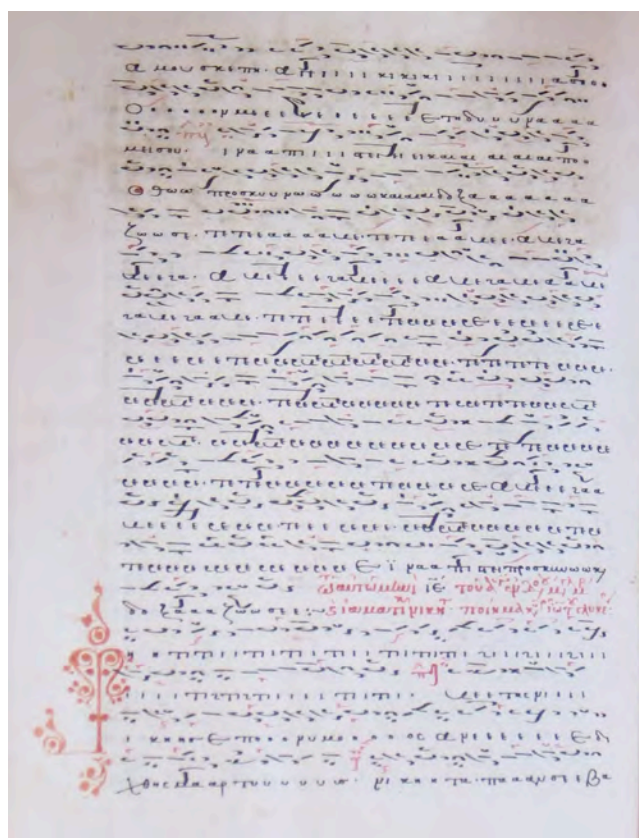
EIKONA 1

EIKONA 2

EIKONA 3

EIKONA 4

EIKONA 5

EIKONA 6

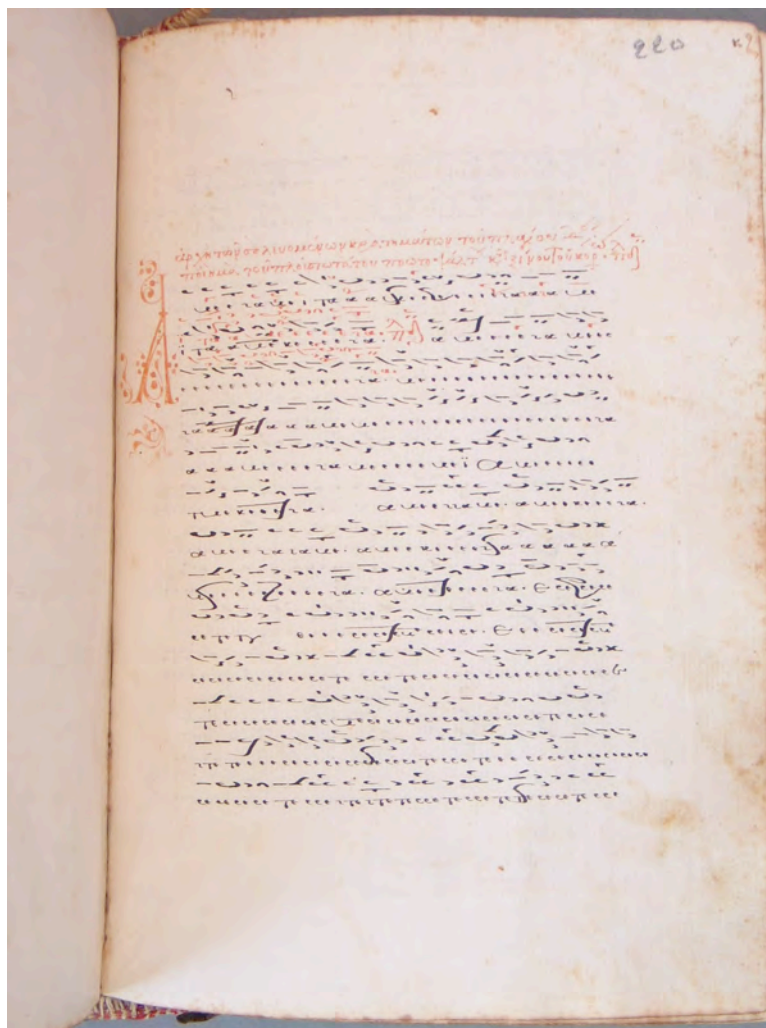
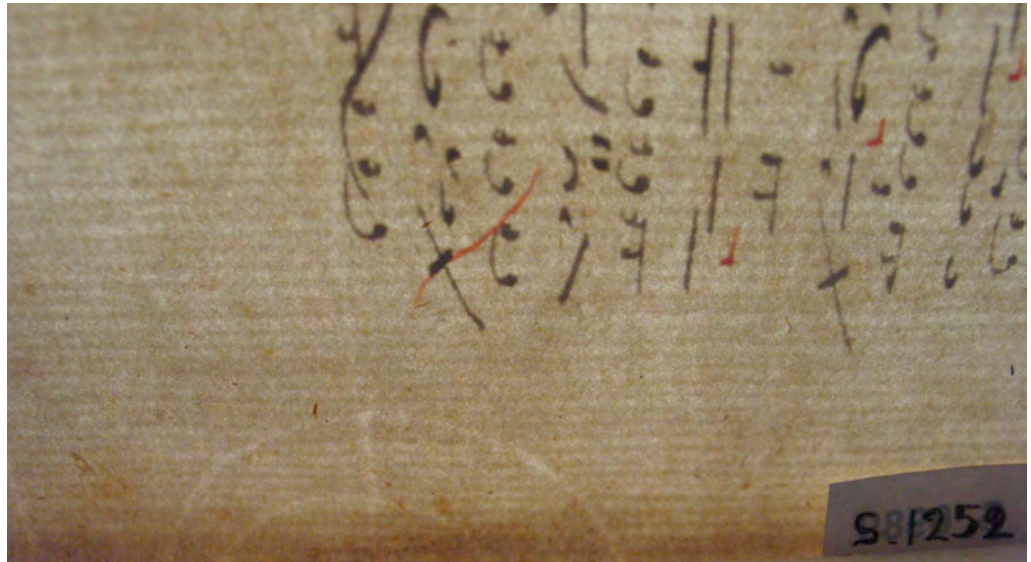

EIKONA 7

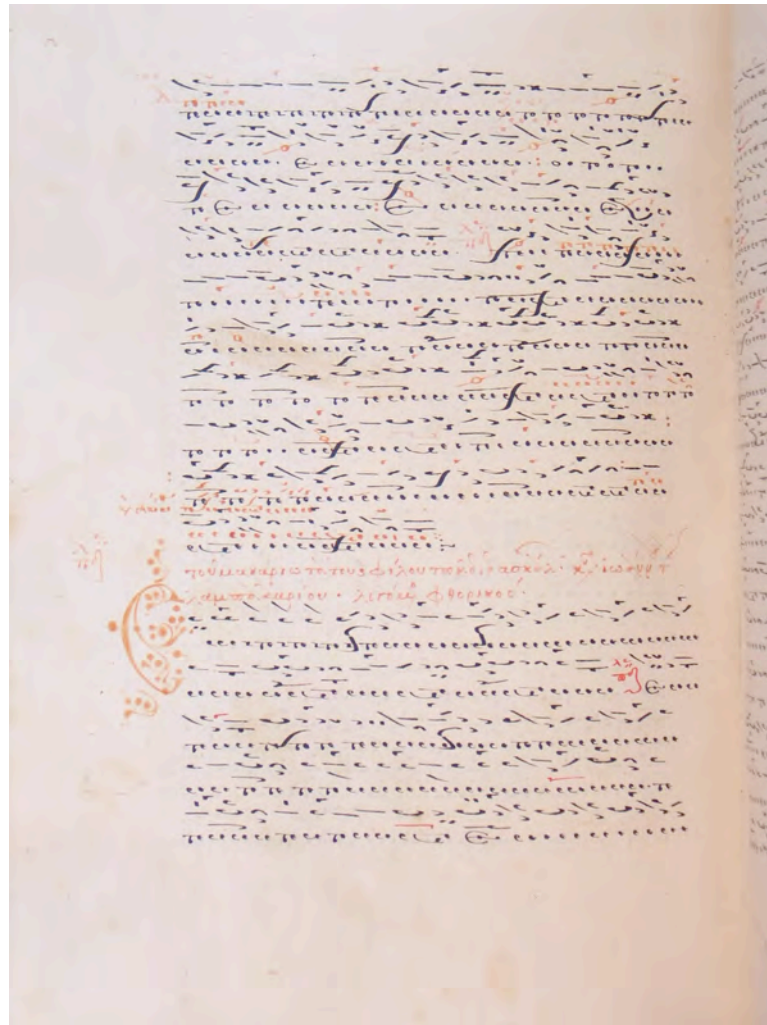
EIKONA 8

EIKONA 9

EIKONA 10

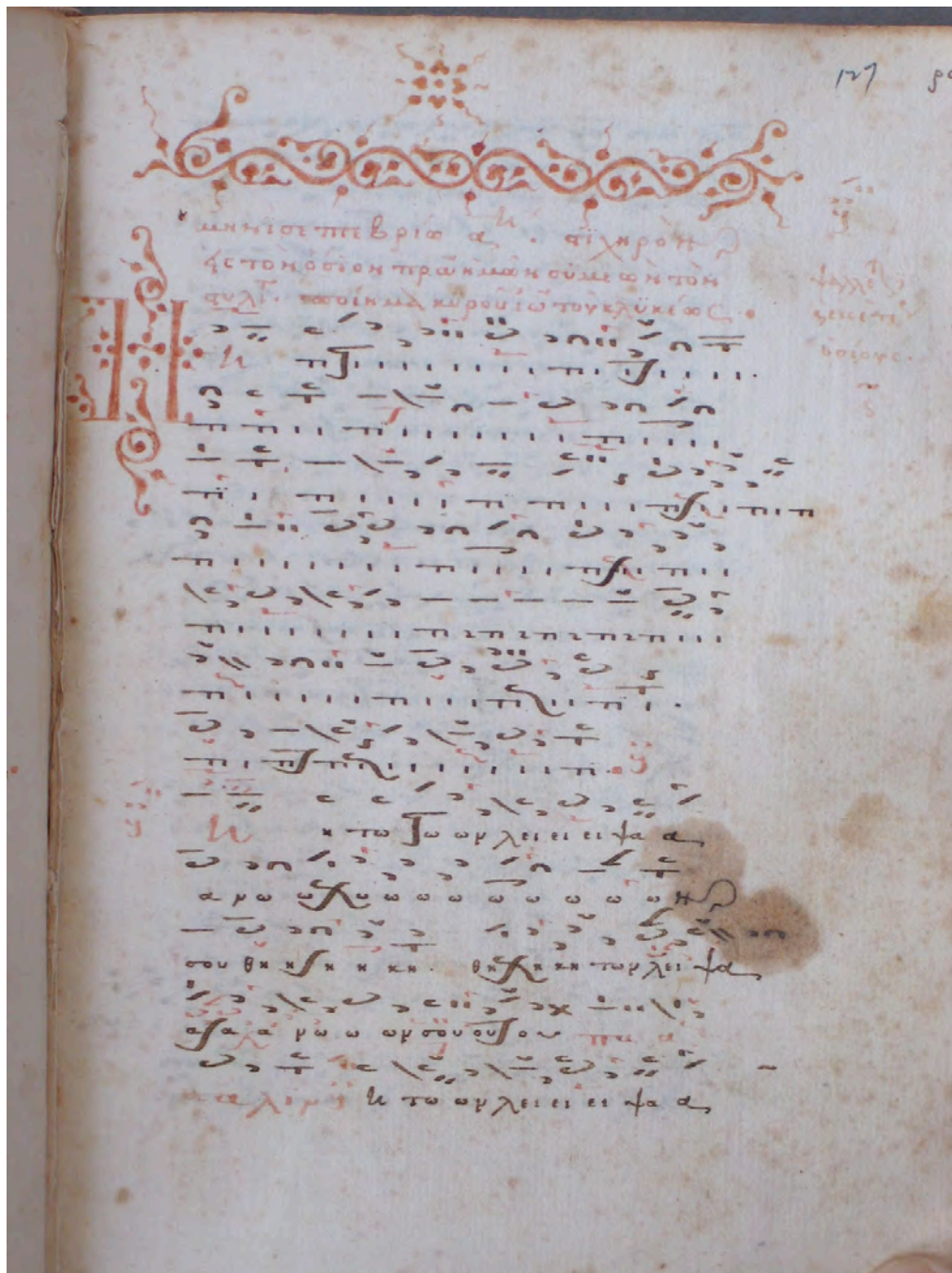

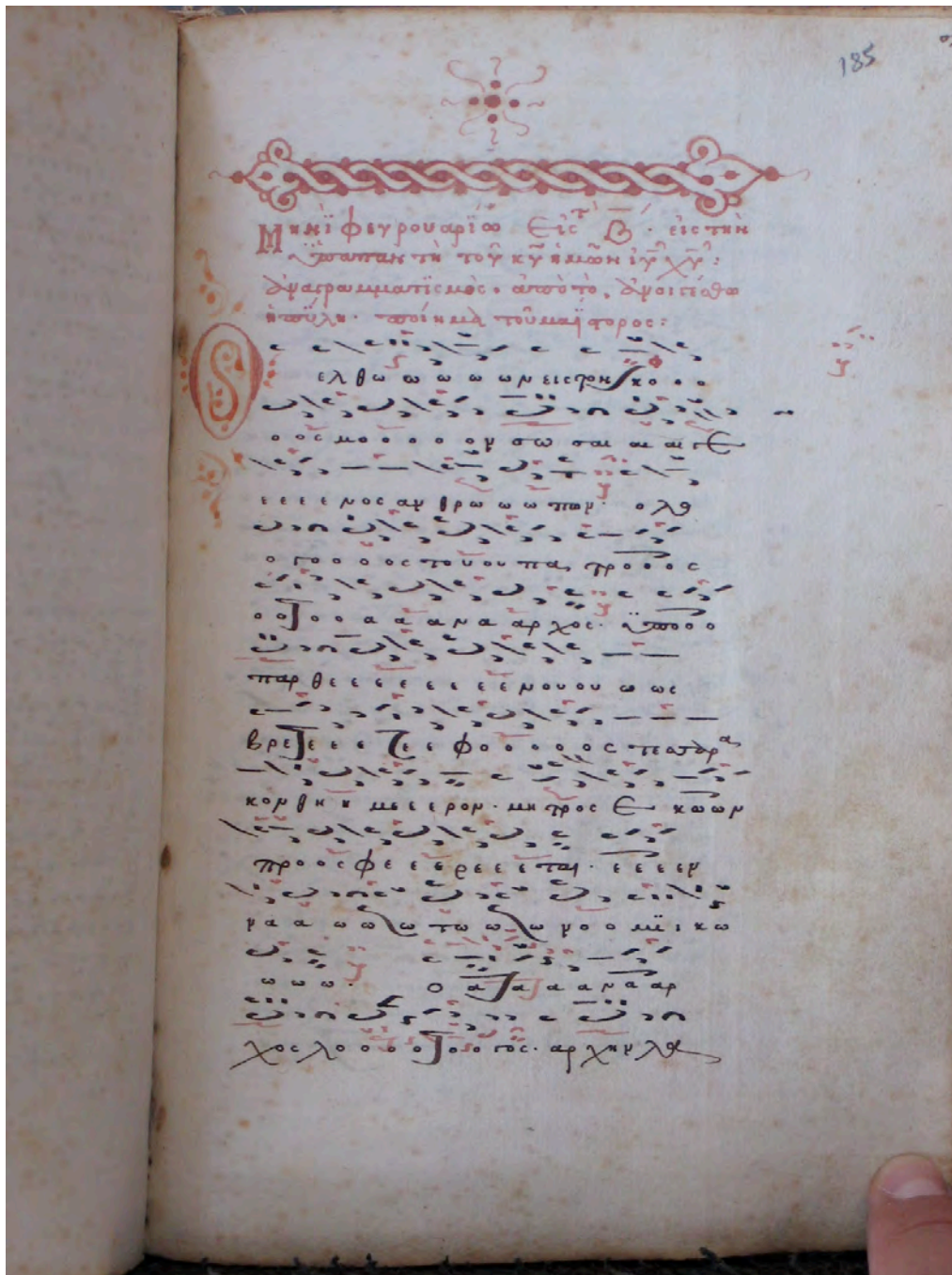
EIKONA 11

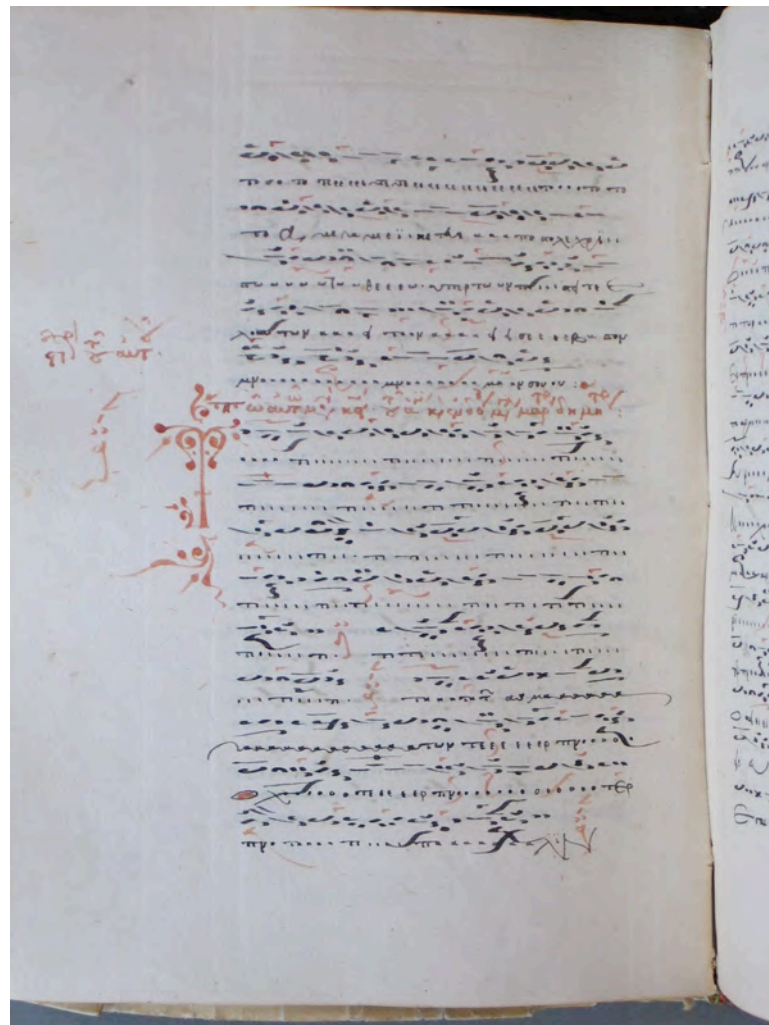
EIKONA 12

EIKONA 13

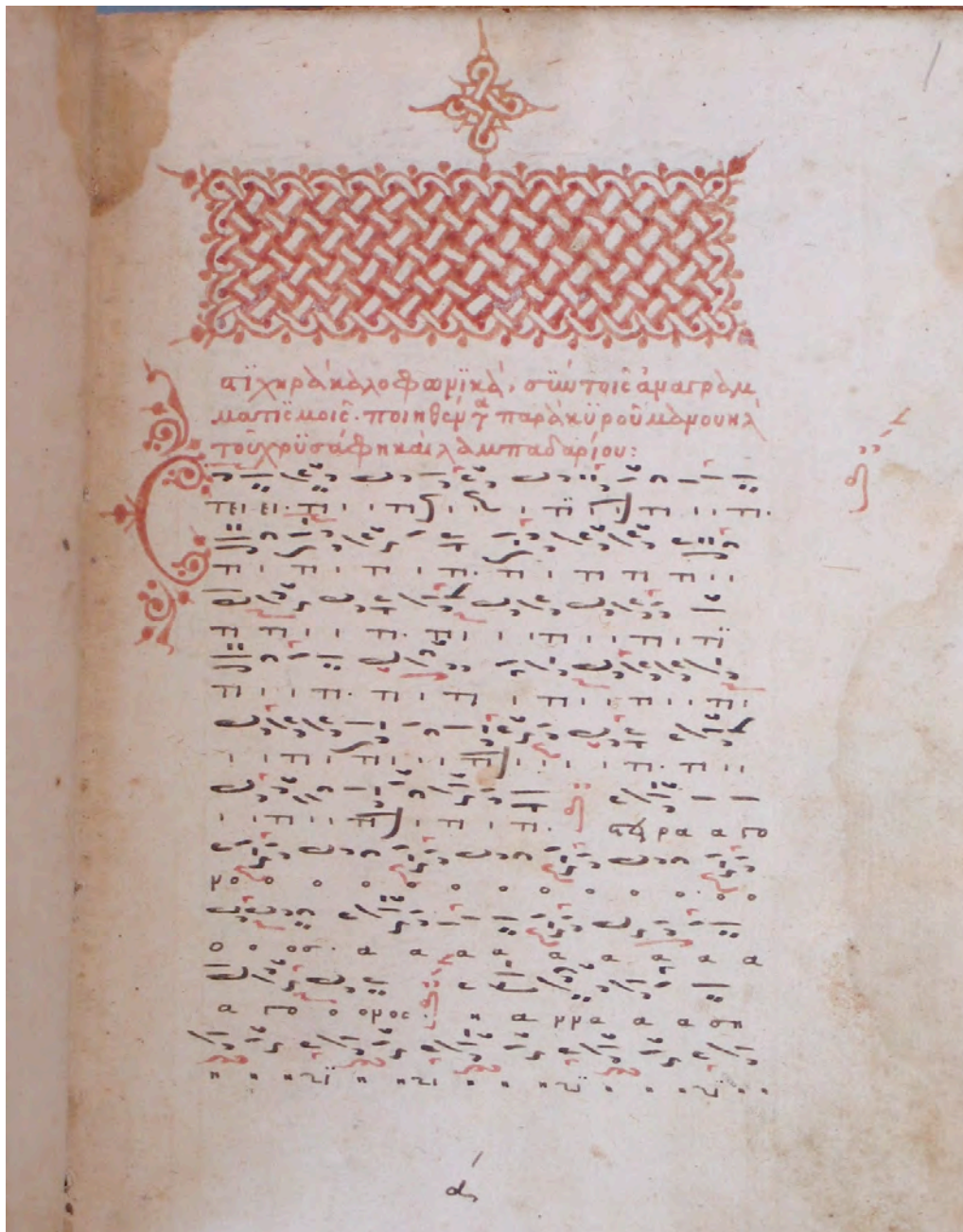
EIKONA 14

EIKONA 15

EIKONA 16

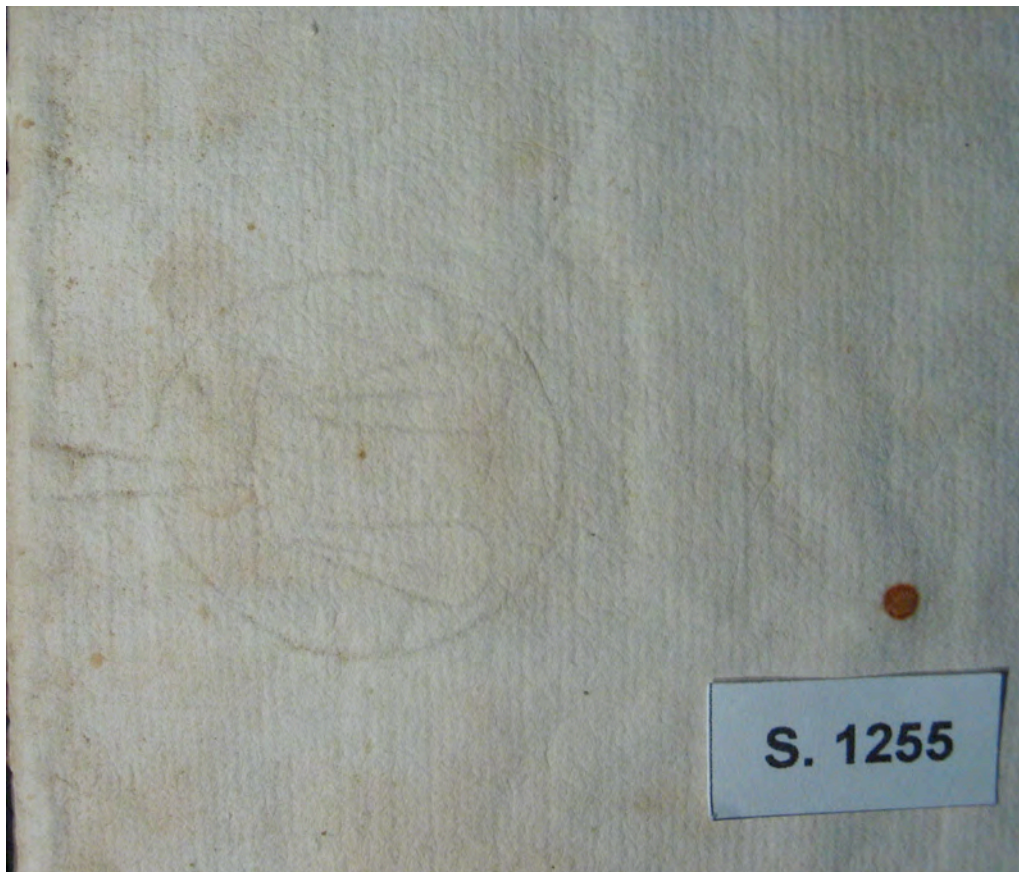

EIKONA 17

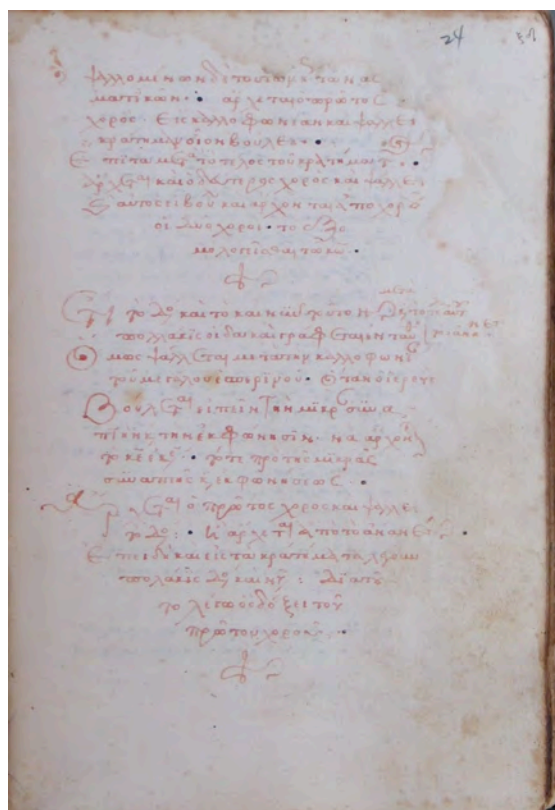
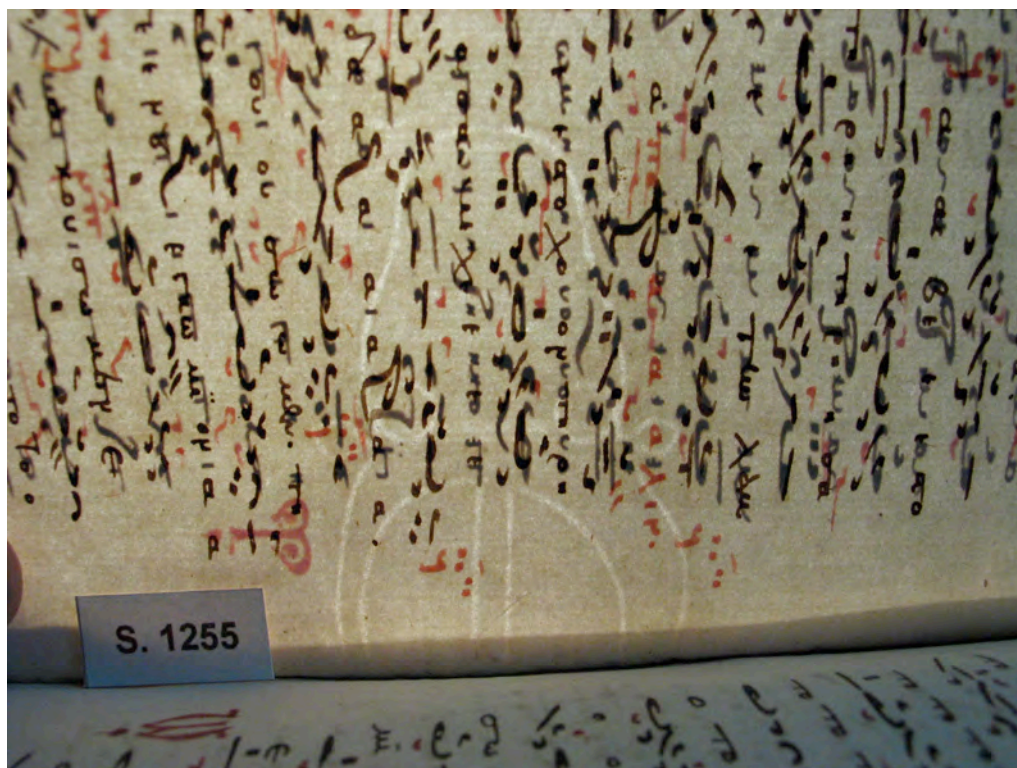

EIKONA 18

EIKONA 19

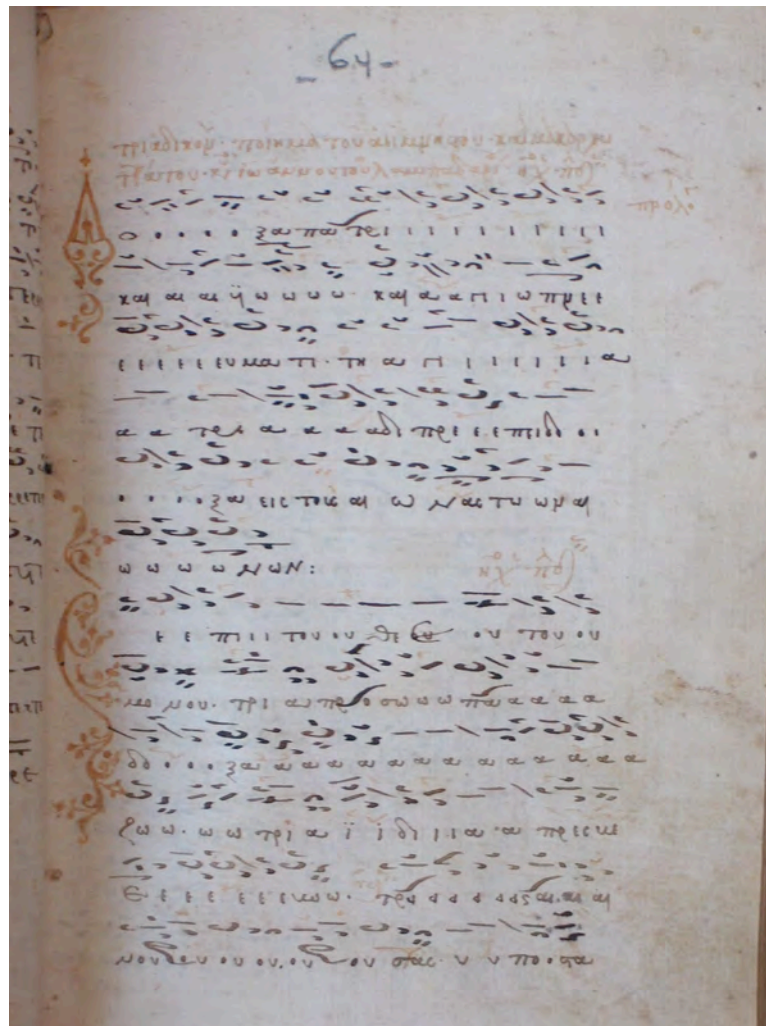

EIKONA 20

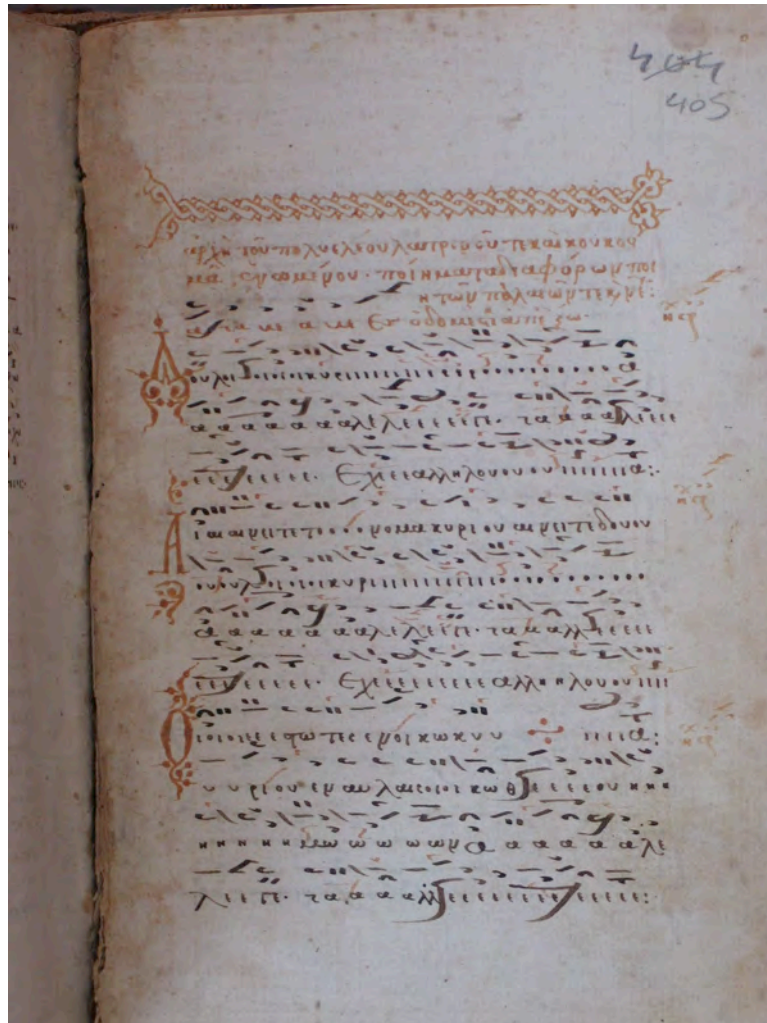

EIKONA 21

EIKONA 22

EIKONA 23

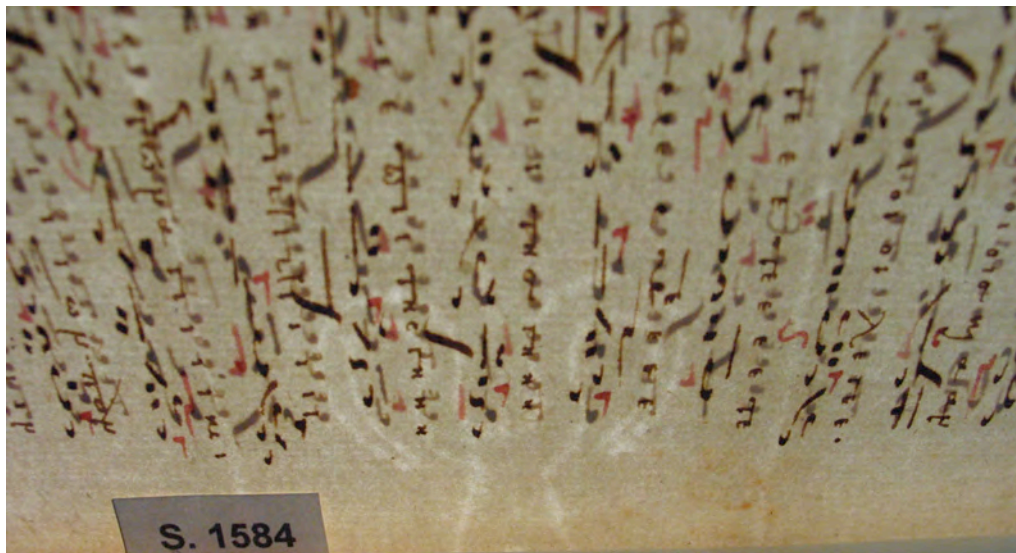

EIKONA 27

EIKONA 28

EIKONA 29